

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח על שם לסטר וסאלי אנטין

בית הספר להיסטוריה

השיח על הידע בקרב מורי הפקולטה לתיאולוגיה

באוניברסיטת פריז בשנים 1220-1240

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

איילת אבן עזרא

בהנחיית דר' יוסף שורץ

מוגש לסנאט אוניברסיטת תל אביב

מרץ 2011

תקציר

הדיסרטציה מנתחת את האופן בו כותבים וחושבים על ידע והכרה קבוצת מורים לתיאולוגיה באוניברסיטת פריז שפעלו בתקופה מעצבת במערב אירופה בכלל ובהתגבשות עולם הידע על תכנון, הפרקטיקות שלו ומוסדותיו בפרט. דרך ניתוח השוואתי מדוקדק של חיבורים סכולסטיים המוקדשים לצורות שונות של הכרה וידעה (cognitio; scientia), משוחזר הדיון של מקצועני ידע אלו בידע – הרפרטואר המשותף של הבעיות, הטענות, הפתרונות, אופני הארגון השונים של הכתיבה, המשא ומתן אודות מושגי מפתח, מטפורות, הנגדות יסוד וכיוצא בזה. בסיוע מסמכים, כרוניקות ויצירות ספרותיות מעשורים אלו, נבחנים כל אלה ביחס לקונטקסט המוסדי והתרבותי של כינון הזהות המקצועית של מורי האוניברסיטה על רקע מאבקם על מעמדם העצמאי ועל האוטונומיה ביחס לפעילותם; כינון זהותה של הפקולטה לתיאולוגיה ומדע התיאולוגיה; פוליטיקת הידע של בעלי אינטרסים שונים בחברה המדיאבלית, ובעיקר האפיפיורות ומסדרי היחפנים, וכן שינויים החברתיים ותרבותיים בחברה הנוצרית של המחצית הראשונה של המאה ה-13.

ההקדמה משרטטת בקווים גסים את האירועים והתהליכים המרכזיים מבחינה פוליטית, חברתית ותרבותית בשנים אלה, ומתמקדת בשינויים המוסדיים והדוקטרינריים בעולם הידע. לאחר מכן מוצג בהרחבה נושא המחקר, שאלת המחקר, שיטות העבודה ותקציר הפרקים. דגש מיוחד מושם על מיעוט המחקר ביחס להוגי תקופה זו, על הגישות הרווחות למחקר הסכולסטיקה של המאה ה-13, על המתודולוגיה המיוחדת שנבחרה למחקר ומתמקדת בשחזור השאלות, הצורות ומוקדי העניין המקוריים והפנימיים לשיח, וכן על בחירת הקורפוס הגרעיני. להקדמה מצורף פרק המפרט את המידע שבידינו על אודות חיי המורים שכתביהם עומדים במרכז המחקר, יחסיהם זה עם זה ומעורבותם בפוליטיקה האוניברסיטאית הכנסייתית והחילונית של זמנם: גיום מאוסר, פיליפ הקנצ'לר, גיום מאוברן, אלכסנדר מהיילז, רולנד מקרמונה, הוגו מסן-שר, ז'ן מלה רושל וגריק מסן קנטן.

נקודת הפתיחה לפרק 1 היא הילקחותו של פאולוס לרקיע השלישי. דיווחו החידתי של פאולוס על

חוויה זו באיגרת השנייה של הקורינתיים, כך נטען, הופך בתקופה זו מוקד לדיון עשיר בהבדלים בין

אופני הכרה וידיעה שונים. תוך כדי ליבון השאלה במה שונה ראייתו של פאולוס את האל מזו של המאמין, הנביא, המתבונן, הנפש המבורכת, משה או אדם הראשון, נטויות רשת של אבחנות האוספת את כל התופעות הללו תחת הקטגוריה "ראייה שכלית" או "הכרה". בין האבחנות הדומיננטיות: ידע ישיר לעומת מתווך, ידע המושג באינטואיציה שלווה לעומת זה המושג דרך לימוד מאומץ, ידע המצוי בשכל העיוני לבדו ואינו מלווה באהבה לעומת ידע המצוי גם בשכל המעשי ומלווה באהבה וכיוצא בזה. כך, באמצעות בחינה השוואתית של טרקטטים על ההילקחות (quaestiones de raptu) פרק פתיחה זה מציע לקורא מבט ראשוני על רשת הדיכוטומיות העומדת בבסיס השיח על הכרה וידיעה; מאשש את הבחירה בקורפוס הטרקטטים העוסקים בהילקחות, נבואה, אמונה ועוד כבחירה המבוססת על תפישתם החדשה של המשתתפים בשיח עצמם את התופעות הללו כקבוצה; ומספק לקורא טעימה משלל הנושאים והבעיות שיפותחו בפרקים הבאים, באשר כל אחד מהם בנוי סביב כל אחת מהבחנות הללו.

השאלה "דרך מה" או "באמצעות מה" הושגה ידיעה על דבר מה התגלתה כבעלת חשיבות מרכזית בשיח. לא זו בלבד שקיומו של תווך (medium) או סוגו מאפשרים להבחין בין סוגים שונים של הכרות, אלא שהביטוס הידע עצמו מובנה כתווך בין העצמי החוקר ואובייקט הידיעה. ההבחנה בין ידע מתווך וידע ישיר ובין סוגי תיווך שונים אפוא, עומדת במוקד חלק I (פרקים 2-3).

פרק 2 בוחן בפירוט את הדיונים על אודות אפשריותה של הכרה בלתי מתווכת. האם ידע ישיר של האל, של הממשות, של מהותם של דברים או אפילו של העצמי הוא מן האפשר? או שמא תמיד יודעים אנו את הדברים בתיווכם של סימנים, או צלמים, בתיווכו של דבר מה "אחר" מהם או אחר מעצמנו? הפרק פותח בניתוח פרקטיקות ארגון של הדיון באמונה – הסדר בו הסוגיות השונות מועלות. בחינה השוואתית של מבנים שונים של טרקטטים מגלה כי בתקופה האמורה התגבש בהדרגה סדר דיון חדש באמונה המוביל לחלוקה מבנית של הטרקטט לשלוש קטגוריות: שאלות הנוגעות להביטוס האמונה עצמו, שאלות הנוגעות לאובייקט האמונה, ולסובייקט האמונה. ניתוח דוקטרינרי עוקב מראה כי במקביל מתגבשת תפיסה של ההכרה כתווך בין הסובייקט לאל, וכי יש לה חלק משמעותי בהולדת המונח הלטיני החדש "אובייקט" בעשורים אלו. בהמשך, תוך ניתוח מפורט של דיונים בתיווך בטרקטטים על הילקחות, נבואה, ראיית הנפשות המבורכות וראיית הנפש את עצמה נסקרות מוטיבציות שונות לטענה כי כל ידע

שהוא כרוך בתיווך ונטען כי מושג המדיום עצמו כמו גם המושגים "עצמי" ו"אחר" משתנים באותה עת ועומדים במרכזו של משא ומתן בשנים אלו. על בסיס ניתוח זה מואר הדיון ההיסטוריוגרפי בפרשת הגינויים של שנת 1241 באור חדש. כמו כן מוצע כי הטיעונים השונים ביחס לנחיצותו של מדיום בכל תהליך הכרה משקפות מתחים תרבותיים ביחס ל"התפוצצות הידע" באירופה, נסיונות שליטה של בעלי אינטרסים שונים בתפוצתו, הבנה תרבותית של ידע כ"חיצוני" בכלל וכחיצוני לעצמותו של המחזיק בו בפרט, שינוי בהבנה כיצד סימנים פועלים ועוד. הנספח לפרק מציע דרך ניתוח של מקורות דומיניקנים ופרנציסקנים מן התקופה השוואה בין התפישות השונות של מעמדם של בגדים כסמני זהות ורכוש של בעליהם לבין התפישות אודות הידע והעצמי שהוצגו בפרק.

פרק 3 עוסק בסוג שונה של תיווך על ידי "אחר" ובהשפעה של התווך על מידת הוודאות שבהכרה המושגת דרכו: ההבחנה בין ידע המתווך ומסתמך על מורים, ספרים, ברי סמכא או הוכחות רציונליות מצד אחד, לבין זה המושג בהשראה אינטואיטיבית ישירה ומסתמך על הדבר כשלעצמו מצד שני. שלוש סוגיות נבחנות בפירוט: (1) תפישת האמונה כהכרה המושגת בהארה ישירה וודאית, בניגוד לתפישת המסורתית שלה כחידתית ותלויה ב"אחר", יהא אחר זה סמכות הכנסייה או טיעון לוגי מהודק; (2) הדיונים בשאלה אם אותו דבר יכול להיות מושא לאמונה וידיעה כאחד מצד אותו אדם ושאלות דומות על האפשרות להחזיק בשני הביטוסים שונים של הכרה אודות אותו אובייקט בו זמנית; (3) הבנייתם של האמונה ושל הילקחותו של פאולוס כהתנסויות חושיות-רוחניות. בכל שלוש הסוגיות מוצג כיצד התיאולוגים השונים עושים שימוש נרחב ומקורי במונחים ותיאוריות אריסטוטליות של ידע ומדע: מבנה המדע כמבוסס על עקרונות ישירים שאינם ניתנים להוכחה; הזוג *scientia quia* ו *scientia propter quid*, המודל של מדע הכפוף למדע אחר וכן הדרישה שביסודה של כל ידיעה אמיתית תעמוד התנסות חושית. באמצעות מושגים אלו, נטען, דור זה של תיאולוגים ממשיג לעצמו בדרכים שונות את השינויים בפרקטיקה התיאולוגית ואת טבעה החדש, מבסס אותה על האמונה ובה בעת מבדיל אותה ממנה כמדע. יתרה מזו, ניתוח קונטקסטואלי מראה כי דיונים אלו משקפים מתחים גוברים בתרבות הסכולסטית של המחצית הראשונה של המאה ה-13: עליית כוחה של החוויה האינדיבידואלית אל מול הסמכות והתבונה כאחד; התבססותן של קטגוריות תרבותיות מנוגדות של "מלומדים" ו"פשוטים"; מתח גובר בין שני טיפוסים אלו – המאמין הפשוט והתיאולוג – באישיותם החצויה של המלומדים עצמם ובפרט בזו של

פרנציסקנים; וכן מעמדם הבלתי יציב של החוויה, ההתנסות והניסיון באספקט המדעי והרוחני כאחד בייצור הידע הפורמלי באוניברסיטה.

בשיח הסכולסטי התיאולוגי כמו גם במקורות רבים מן התקופה, התברר כי מאפיין ראשי של הדיון בידע הוא תפישתו כבן זוגה ויריבה של המידה הטובה או האהבה. **חלק II (פרקים 4-6)** "ידע מול מידה", מתמקד בהנגדה זו ובהבחנה הרווחת בקרב תת קבוצה מסוימת בין ידע "מוסרי" או "אפקטיבי" לידע טהור משולל כל פן מוסרי.

הואיל והקניית ידע וערכים שלובות זו בזו בהיסטוריה של החינוך, ההקדמה לחלק סוקרת את הריקוד העדין שבין שני אלמנטים אלו והשתנות היחס ביניהם במוסדות וקהילות חינוך שונים בימי הביניים, מבית הספר המנזרי, דרך בית הספר הקתדרלי, בתי הספר של פריז במאה ה-12 ועד לאוניברסיטה של פריז בתקופה בה עוסק המחקר, מתוך ניתוחם של מסמכים, מדריכים לסטודנט ושירים בני התקופה. נטען, כי בעוד שבמאה ה-12 אל בתי הספר של פריז לא הגיעו כדי לרכוש מידות טובות ולעצב את ההתנהגות והפיקוח על התנהגותם של התלמידים היה מצומצם ביותר, בעשורים הראשונים של האוניברסיטה מתגבשים סדרי פיקוח חדשים ואתוס פנימי לקהילה, אשר אף שאינה דומה לקהילת מנזר, למשל, בכל זאת מבססת אלמנטים של פיקוח עצמי, זהות קהילתית וערכים חדשים.

שאלה חוזרת בטרקטטים היא באם ההכרה הנדונה היא מידה. **פרק 4** בוחן את השאלות באם נבואה היא מידה המזכה בחיי נצח ובאם הביטוס הנבואה יכול לשכון בחוטא. מתוך ניתוח השוואתי של שאלות אלו אני מראה כי רפרטואר של קריטריונים שונים ל"מידתיות" הולך ומצטמצם לקריטריון של הבחנה בין "אמיתי" ו"טוב". בתוך כך תופעת הנבואה מצומצמת להיבט ההכרתי שלה, מכוננת כידע טהור המתייחס לאמת כאמת ושוכן בשכל העיוני לבדו ותלותה במצבו המוסרי של הנביא מעוררת דיון מורכב. במסגרת זו מתגבשת הבחנה חדשה בין מידה (virtus) ובין מתנת חסד (donum, charisma) שאינה מזכה את מקבלה בחיי נצח (gratia non gratum faciens), ואף שהיא ניתנת ממעל אפשר שתשכון בחוטא. בתהליך זה, אני טוענת, מופרד מושג העל טבעי מן התחום המוסרי בצורה שיטתית בפעם הראשונה. בהתבסס על ניתוח בחירותיהם השונות של תיאולוגים במחצית הראשונה של המאה ה-13 היכן למקם את "השאלה על הנבואה" בסומות ובאוספי שאלות בכתבי יד, אני מראה כי מדובר כאן

בתהליך רחב יותר של הבנייתה של קטגוריה חדשה של חסד, ומראה כי הרעיון של ידע א-מוסרי משחק תפקיד מרכזי בתהליך זה.

אחד המאפיינים החשובים של חסד זה הוא שבניגוד לתפישה המסורתית של חסד המוענק לאדם למען גאולתו האישית, חסד מקטגוריה זו מוענק לו למען גאולתם של אחרים. הואיל והדוגמא הדומיננטית בשיח למתת שכזה היא מתת הדרשנות, הפרק ממשיך וחוקר במסמכים אפיפוריים, נראטיביים, אנקדוטות ומדריכי הטפה את הטיפול הלא-תיאולוגי בתופעת הדיבור הכריזמטי בקונטקסט החברתי של האוניברסיטה ושל ההטפה בציבור ומותווים כיוונים למחקר תופעת הכריזמה בתקופה באופן מקיף יותר. על בסיס ניתוח זה וניתוח מטפורה רווחת של ידע כמים בטקסטים לא-תיאולוגיים מוצע כי תנועה היא מושג מפתח בפוליטיקת הידע של התקופה. ידע וכשרון אלוהי כוננו כניטרלים בכל הנוגע לספירה הפרטית של היחיד. הם רכשו ערך מוסרי חיצוני רק כאשר הונעו וזרמו הלאה כמים חיים למען נפשותיהם של אחרים ותועלו למען החברה. הפרק נחתם בטענה כי אוריינות וידע משחקים תפקיד מרכזי כ"סוכני חוץ" במודל הנזירי החדש של המנדיקנט אשר עוזב אידיאלים נזיריים מסורתיים של תפילה והפנמה לטובת הצלת נפשות בלב העולם הזה.

נקודת המוצא של פרק 4 הייתה הדיונים בשאלה אם נבואה היא מידה והוא שיקף הסכמה כי באופן עקרוני הכרה וידע מנותקים מן המרחב המוסרי האינדיבידואלי של הגאולה. אלא שמידות האמונה, ההבנה והחכמה נחשבות במסורת כמזכות בחיי נצח במהותן. פרק 5 מתחקה אחר הנסיונות להסביר כיצד הכרות אלו – אם אמנם הכרות הן – יכולות להיות מזכות, אף ש *scientia* ו *virtus* הן מינים נפרדים בתכלית. חלקו הראשון מנתח את הגישות השונות לרעיון שידע אודות "מה שראוי לעשות" מוביל למעשים טובים ולכן יכול להיחשב כמידה טובה כשלעצמו ופנים שונים של היחס בין תיאוריה ופרקסיס נדונים בתוך כך. האם אפשר שיהיה ארכיטקט היודע מה יש לעשות אך לא כיצד לעשות זאת? האם ניתן להנחיל ידע מעשי באמצעות ספרים ודוקטרינה או רק בליווי דוגמא חיה לחיקוי, והיכן הדבר מעמיד חיבורים על בזירות או גיאומטריה מעשית מחד גיסא, ושיעורי אוניברסיטה בענייני מוסר מאידך גיסא? שעה שחלקו הראשון של הפרק עוסק בתפישה כ"יועצת" המספקת מידע לרצון ולכוחות הנפש המפעילים, החלק השני מצביע על אסטרטגיות הרואות בהכרה ובידע תחום אתי עצמאי של פעולה והנאה, מטשטשות את הגבול בין "אמיתי" ו"טוב" ובין הכרה ופעולה ומכוננות את השכל כמשתוקק, נע

ומתענג על הטוב עבורו – האמת. זאת, בעוד, עמדה אחרת בשיח טוענת בתוקף כי בהכרה לבדה אין משום הנאה, וגם המידות הקוגניטיביות כמו האמונה או מתנת ההבנה מקבלות את מידתיותן מחלקים אחרים בנפש ולא מן הרכיב ההכרתי שלהן. כהשלמה לנושא שנבחן בפרק הקודם של "ידע בתנועה" ועל רקע השימוש במטפורות אלו בשאלות הנ"ל (השכל "עומד" או "נשאר" באמת, או "נע" אל הטוב) נבחנו היבטים משלימים של תנועה וסטטיות בעולם הידע. אמנם, אג'נדות אפיפוריות ומנדיקנטיות ראו בפריז מרכז שעל הידע לזרום הלאה ממנו; אולם בה בעת מתגבשים גם אידאלים של תנועה פנימית בתוך הספירה האינטלקטואלית ואף אידאלים של סטטיות, של "עמידה באמת", ושל עיצובו של מקום לתשוקה והנאה אינטלקטואליות. שני המודלים העיקריים שנבחנו בחלק זה – ידע כמדריך מעשים טובים וידעה כפעולה טובה בפני עצמה מובנים אפוא על רקע מקומה של האוניברסיטה כתחנה במסלול החיים המדיאבלי על רקע אידאל חברתי לנוע מפקולטה לפקולטה ומשם החוצה לקריירה כנסייתית או אחרת, אך גם כספירה עצמאית בעלת אתיקה משל עצמה ומורים הבוחרים בקריירה פנים אוניברסיטאית ואף נשארים בפקולטה הנמוכה של האמנויות החופשיות מבלי להמשיך לרפואה, משפטים או תיאולוגיה.

פרק 6 חותם חלק זה והוא עוסק בהדים של השיח אודות השכל והרגש, ידע ומידה טובה וכיצא באלה בדיון הרפלקסיבי על אודות הפרקטיקה התיאולוגית. אצל משתתפים מסוימים בשיח – לא כולם – משחקים זוגות אלה תפקיד משמעותי בעיצוב דמותה של התיאולוגיה כאתיקה עליונה שמטרתה הפיכת האדם לצדיק ולא ידעת האמת לבדה. יתרה מזו, הם משמשים כמה מהמחברים להגדרה ראשונה במינה של שתי פרקטיקות תיאולוגיות. הבאת השכל והרגש כאחד לשלמות (או השכל העיוני ובמעשי) דורשת, כך נטען, ספרי לימוד תואמים: ה"משפטים" לפטרוס לומברדוס והביבליה, וכן אמצעים סגנוניים תואמים: טיעונים רציונלים חדים מחד גיסא, ומטפורות ונראטיב מאידך גיסא. חלוקה זו של התיאולוגיה, כך מוצע, משקפת לא רק את שינוי בפרקטיקות ההוראה בפקולטה – בראש ובראשונה הכנסת ספר המשפטים לשיעורי הבוקר ועליית קרנה של התיאולוגיה השיטתית – אלא גם קרע מתרחב בתרבות המלומדה של התקופה בין שני אופני מחשבה וביטוי תרבותיים: "הומניסטי" ו"לוגי" או "מדעי".

בסיכום העבודה מובאים כמה מבטים כוללים על תפישת הידע כפי שעלתה מן הפרקים השונים, על
העמדות השונות בשיח ומסוכמים מאפיינים מיוחדים של המשתתפים זה לעומת זה. כן מובאים הצעות
למחקר המשך והרהורים מספר על האוניברסיטה של ימינו.